

תלמוד תורה

ברק אסייג

בבואנו לעסוק בסוגיית גדר חיוב זמן תלמוד תורה, ניגש בחרדת קודש לעניין שהרי ידוע ש"תלמוד תורה כנגד כולם".

מצוות תלמוד תורה מוזכרת בכמה מקומות בתורה:

בסוף פרשת ואתחנן (דברים ו, ז): "ושננתם לבניך ודברת במ". נשנה בסוף פרשת עקב (דברים י, יט): "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך", אך נראה שהמקור הבולט ביותר לחיוב מצוות תלמוד תורה מופיע דוקא בספר יהושע (א, ח): "לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית בו יומם ולילה".

בפירוש פסוק זה נחלקו התנאים (מנחות צ"ט ע"ב):

"אמר ר' אמי: מדבריו של ר' יוסי נלמוד, אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית, קיים מצות לא ימוש ספר התורה הזה מפיד. אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: אפילו לא קרא אדם אלא קרית שמע שחרית וערבית - קיים לא ימוש, ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ. ורבא אמר: מצוה לאומרו בפני עמי הארץ. שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית בו יומם ולילה, צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית. ופליגא דר' שמואל בר נחמני, דאמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: פסוק זה אינו לא חובה ולא מצוה אלא ברכה, ראה הקב"ה את יהושע שדברי תורה חביבים עליו ביותר, שנאמר: ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל, אמר לו הקדוש ברוך הוא: יהושע, כל כך חביבין עליך דברי תורה? לא ימוש ספר התורה הזה מפיד".

יוצא אם כן שעל פי רשב"י החיוב הוא רק פעמים ביום - קריאת שמע שחרית וערבית ובזה מקיים האדם את מצות תלמוד תורה. מדברי רבי ישמעאל לבן אחותו (אחינו), מוכח כי חיוב זמן תלמוד תורה הוא מצווה תמידית כל היום וכל הלילה, ואילו על פי דברי רבי שמואל בר נחמני נראה שהכוונה בפסוק זה היא לברכה בלבד - שתהיה לו האפשרות ללמוד כל ימי חייו.

וכך מסכם המהרש"א את הדברים: "וגי מחלוקות בדבר: לרשב"י מצוה שחרית וערבית, לרבי ישמעאל מצוה כל היום וכל הלילה, ולרבי שמואל בר נחמני אינו אלא ברכה". וכן מצינו גם בדברי הרד"ק (יהושע א, ח): "נחלקו רבותינו ז"ל בזה הפסוק, יש אומרים שהוא מצוה לכל ימי האדם ואפילו ידע כל התורה כולה ויש אומרים שהוא ברכה, והנראה כי היתה מצוה ליהושע וכן לכל אדם עד שידע התורה ואחר כך ילמוד החכמות".

לכאורה, המחלוקת בברכות (ל"ה ע"ב) בין רבי ישמעאל לרשב"י הפוכה ממחלוקתם במנחות (צ"ט ע"ב):

"תנו רבנן: ואספת דגנך, מה תלמוד לומר - לפי שנאמר: לא ימוש ספר התורה הזה מפיו, יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: ואספת דגנך - הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל. רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורה בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא: בזמן שישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: ועמדו זרים ורעו צאנכם וגו'. ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: ואספת דגנך".

מדברים אלו יוצא שלדעת רשב"י המצווה היא תמידית, ואילו לפי ר' ישמעאל "נהוג בהן דרך ארץ" - דהיינו שמותר להתעסק גם בצרכי העולם הזה.

סתירה זו ניתן ליישב בשתי דרכים, דרך אחת מובאת ב"אגרות משה" (יו"ד ד, סי' ל"ו ד"ה "ומה שהביא"):

"ומוכרח כן, דהא במנחות דף צ"ט ע"ב סובר ר' ישמעאל דקרא דלא ימוש ספר התורה הזה מפיו והגית בו יומם ולילה הוא ממש, (דשאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יוגית, קרא עליו את המקרא הזה לא ימוש וכו'), ואדרבה ר' יוחנן אמר (שם) משום רשב"י דקיים לא ימוש אפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית. ואיך אומר ר' ישמעאל בברכות דקרא דלא ימוש אינו ככתבן מצד הקרא דואספת דגנך, אלא דבמנחות איירי בחיוב לימוד התורה כתיקונה לכולי אינשי, שר' ישמעאל סובר דליכא חילוק שלכל אדם די בפרק אחד שחרית וערבית, אלא דהוא דווקא כדאמר הקרא ביהושע לא ימוש מפיו והגית בו יומם ולילה. אבל סובר דלמלאכת שדהו שהיא כדי חייו שלו ובני ביתו מוכרחין אף רבנן לעבוד ואין רשאין לסמוך על הנס. ורשב"י סובר דאיכא חילוק, דהמצוה דלימוד התורה לסתם אינשי מקיימו גם בקריאת שמע שחרית וערבית, אבל לרבנן ותלמידיהון

הוא ממש דברים ככתבן כל היום, ואין להם לעשות מלאכה כלל, דרשאין לסמוך על הנס בזה שתהא מלאכתן נעשית על ידי אחרים כמו שנאמר ועמדו זרים ורעו צאנכס". מסביר הרב משה פיינשטיין זצ"ל שרבי ישמעאל אינו מתיר בברכות ליבטל מן התורה סתם, אלא רק לצרכי פרנסה, שלזה כולם נזקקים, ואילו רשב"י מחלק בין סתם אנשים שלהם די בקריאת שמע שחרית וערבית, לבין תלמידי חכמים המחויבים לעסוק בתורה כל הזמן - ללא הפסקה, אפילו לצרכי פרנסה, ולסמוך על הקב"ה שימציא להם פרנסה ממקום אחר.

ה"עץ יוסף" (בעין יעקב על הגמרא בברכות) מיישב את הסתירה בין המחלוקות בדרך אחרת:

"העניין כי ודאי שאין דעת ר' ישמעאל שיהא הרשות נתונה לאדם לפרוש חס וחלילה אף זמן מועט מעסקי התורה, לעסוק בפרנסה, ויהיה בטל אותו העת מעסק התורה לגמרי. אמנם רמזו ר' ישמעאל בלשונו הקדוש הנהג בהן מנהג דרך ארץ - רצה לומר, "עמהן" - עם הדברי תורה, דהיינו שגם באותו העת בשעה מועטת שאתה עוסק בפרנסה כדי הצורך וההכרח לחיות הנפש ועל כל פנים ברעיוני מחשבתך תהא מהרהר רק בדברי תורה".

אם כן כוונת ר' ישמעאל בדבריו - "נהוג בהן דרך ארץ", אינה שמותר ליבטל מן התורה על מנת לעסוק בצרכי העולם הזה, אלא שצריך לעסוק בתורה גם כאשר "נהוג דרך ארץ", דהיינו גם כאשר עוסק בצרכי העולם הזה.

חילוק דומה למה שאמר ה"אגרות משה" ברשב"י מביא גם ה"עץ יוסף":

"והרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם, היינו רבים דווקא, כי ודאי שלכלל ההמון כמעט בלתי אפשרי שיתמידו כל ימיהם רק בעסק התורה שלא לפנות אף שעה מועטת לשום עסק פרנסת מזונות כלל, ועל זה אמרו באבות¹: כל תורה שאין עמה מלאכה וכו', אבל יחיד לעצמו שאפשר לו להיות אך עסוק כל ימיו בתורתו ועבודתו יתברך, ודאי שחובה מוטלת עליו שלא לפרוש אף זמן מועט מתורה ועבודה לעסק פרנסה, וכדעת רשב"י".

הגמרא בנדריים (ח' ע"א) דנה בחלות שבועה על לימוד תורה:

"ואמר רב גידל אמר רב: האומר אשכים ואשנה פרק זה, אשנה מסכתא זו - נדר גדול נדר לאלהי ישראל. והלא מושבע ועומד הוא, ואין שבועה חלה על שבועה! מאי קמ"ל?

¹ אבות פ"ב מ"ב: "כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון".

דאפילו זרוזי בעלמא, היינו דרב גידל קמייטא! הא קמ"ל, כיוון דאי בעי פטר נפשיה בקרית שמע שחרית וערבית, משום הכי חייל שבועה עליה".

לכאורה נראה מגמרא זו שעל מנת לצאת ידי חובת מצות תלמוד תורה די בקריאת שמע שחרית וערבית, כדעת רשב"י במנחות. וכן מפורש בדברי רש"י (שם): "וכיון דקרא קריאת שמע קיים לא ימוש - דאמר רשב"י במסכת מנחות: כל הקורא קריאת שמע שחרית וערבית הרי זה קיים מצות לא ימוש כיוון דאי בעי פטר נפשי מ'יושנתם' בקריאת שמע דיוצא בה ידי חובתו מאותה שבועה דהר סיני, ומשום הכי כי אמר אשנה פרק זה דלא הוי מושבע בהכי דכבר פטר נפשי ואהכי חל עליה שבועה".

הר"ן (שם) חולק על גישה זו של רש"י: "מסתברא לי דלאו דוקא דבהכי מיפטר, שהרי חייב כל אדם לתלמוד תמיד יום ולילה כפי כחו ואמרינן בפרק קמא דקדושין [ל' ע"א]: ת"ר ושנתם - שיהו דברי תורה מחודדים בפיך שאם ישאלך אדם דבר, שלא תגמגם ותאמר לו וכו', וקריאת שמע שחרית וערבית לא סגי להכ"י²."

בישיטה מקובצת מובא כעין המחלוקת בין רש"י לר"ן:

"כתב הרנב"י ז"ל, וזה לשונו, משני הואיל ואי בעי פטר נפשי בקריאת שמע שחרית וערבית, פירוש להתחייב עליה שבועת ביטוי אם לא קיים שבועתו לפי שלא נשבע בהר סיני על פרק זה ועל מסכתא זו, ובקריאת שמע שחרית וערבית פטור מאותה שבועה, ומיהו מידי - והגית בו יומם ולילה, לא פטר נפשיה אלא אם כן יעסוק בתורה כל היום. אבל הרא"ם ז"ל כתב, וזה לשונו, דאי בעי פטר נפשיה בקריאת שמע, עיקר הדבר במנחות בפרק שתי הלחם אם כן תלמוד תורה רשות, לפיכך חלה השבועה. ובי'התכלת' אמר דאפילו בעידנא דריתחא לא ענשינן ליה כשאר עשה".

מקור תנאי נוסף מובא במשניות פאה (פ"א מ"א):

"אלו דברים שאין להם שיעור הפאה והבכורים והראיון וגמילות חסדים ותלמוד תורה. אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא: כיבוד אב ואם וגמילות חסדים והבאת שלום בין אדם לחברו ותלמוד תורה כנגד כולם".

מבאר הגר"א (שם): ותלמוד תורה - "נמי אין לה שיעור לא למטה ולא למעלה דכתיב והגית בו יומם ולילה, ואם כן אין לה שיעור למעלה ולמטה, נמי דפעמים בתיבה אחת פוטר הוא דאיתא בגמרא קרא קריאת שמע כאילו קיים והגית בו יומם ולילה, לא בא לאפוקי שאינו יוצא בתיבה אחת אלא קריאת שמע היא חיוב על כל אחד לקרות שחרית וערבית... והא דכתיב והגית וכו' כיוון שיוצא בתיבה אחת היינו דאילו לא הוי

² כמובן שלר"ן יש הסבר אחר בפשט הגמרא, אך לא נביא אותו כאן מפני שאינו עוסק ישירות בנושא בו אנו דנים.

כתיב והגית הוא אמינא שאינו צריך אלא תיבה אחת ולא יותר אף שיש לו פנאי ללמוד. לכך נאמר והגית לומר שחייב אדם ללמוד תורה יומם ולילה... ונקט התנא הא שצריך האדם מאוד מאוד לחבב את התורה דכל תיבה ותיבה שלמד בה היא מצות עשה בפני עצמה..."

ואמנם נראה מדברי הגר"א שגדר החיוב ללמוד תורה הוא כל רגע ורגע מהזמן.

להלכה, הרמב"ם והשולחן ערוך נקטו לשון דומה. פוסק הרמב"ם (הל' תלמוד תורה פ"א ה"ח):

"כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל יסורין, בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו, אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר: והגית בו יומם ולילה".

וכן פוסק גם השולחן ערוך (יו"ד רמ"ו, א'):

"חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר: והגית בו יומם ולילה. הגה: ובשעת הדחק, אפילו לא קרא, רק קריאת שמע שחרית וערבית - לא ימוש מפיד קרינן ביה".

ה"לחם משנה" (ברמב"ם שם) מסביר שהרמב"ם נמנע מללכת בשיטת ר' יוחנן שסבר קריאת שמע שחרית וערבית, למרות שמהגמרא בנדריים נראה שהלכה כמותו, משום שזו קולא גדולה מדי ולכן מצריך הרמב"ם קביעות של שעה אחת ביום ושעה אחת בלילה.

והנה מצינו את לשון ה"בית יוסף" (או"ח מ"ז) בעניין ברכות התורה, האם צריך לברך בכל פעם כשמפסיקים את הלימוד, ושם כותב הבית יוסף: "דשאני תורה שאינו מיאש עצמו דכל שעה אדם מחויב ללמוד דכתיב [יהושע א, ח] והגית בו יומם ולילה".

וכן פוסק המשנה ברורה (קנ"ה ס"ק ד'):

"דעיקר מצות תלמוד תורה אין לה שיעור וחיובה הוא כל היום, כל זמן שיש לו פנאי וכדכתיב לא ימוש ספר התורה הזה מפיד וגו', וכשיש לו פנאי והוא מבטל מלימוד תורה מרצונו, הוא קרוב למה שאמרו חז"ל [סנהדרין צ"ט] על הפסוק "כי דבר ה' בזה", זה שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק. ואמרו חז"ל [ירושלמי סוף פ"ט דברכות] ר' חלקיה בשם ר' סימון העושה תורתו עתים [ר"ל שאינו לומד אלא בעתות מיוחדות אף שיש לו פנאי ללמוד יותר] הרי זה מפר ברית".

אמנם, הרב קוק באגרות הראי"ה (עמוד 198) מבאר בסוגיא זו שיש חילוק בין סוגי אנשים לגבי גדר חובת תלמוד תורה:

"וכאשר חובת תלמודה של תורה הקבוע הלא הוא נלמד מ"ושננתם" - שיהיו דברי תורה מחודדין בפיך שאם ישאלך אדם דבר שלא תגמגם ותאמר לו, שמזה באה חובת השקידה בתורה ללמוד תמיד יום ולילה לפי כוחו, שמובן דבר זה יכול להתקיים רק על ידי תלמידי חכמים העוסקים בתורה בקביעות, שהם שמים לילות כימים בעסק התורה, מה שאין כן במעמד התורה אצל האנשים שהם עסוקים בדרך ארץ, שהם נתבעים בעיקר על קביעות עתים לתורה..."

מעלה הרב קוק שאלה בסוגיית תחילת דינו של אדם. פעם אחת אנו מוצאים שאין תחילת דינו של אדם אלא על דברי תורה ופעם אחרת ששואלים אותו תחילה אם נשא ונתן באמונה.

"ולעניות דעתי באמת צריך לבאר דהסוגיות עסוקות בשני סוגי אנשים - אצל בעלי בתים, העסוקים וטרודים בדברי משא ומתן, להם דיה החובה של קביעות עתים לתורה, מה שאין כן תלמידי חכמים הקבועים בתורה, שהם מקיימים בדיוק את החוקה של "ושננתם" בעסקם בתורה יום ולילה בלי הפסקה רק בקביעות גמורה יום ולילה כפי כוחם, ולא שייך לומר להם "קבעת עתים לתורה" שהם לא יוכלו לצאת ידי חובתם בקביעות עתים".

וביתר חידוד מסביר ה'אור שמח' (ה' תלמוד תורה פ"א ה"ב, ד"ה "ביומא"):

"ונראה לי לבאר דבאמת כל המצוות המה שוים לפחות שבפחותים ולמשה רבנו ע"ה... ונמצא מצות תלמוד תורה אשר אם בודאי יבקש האדם טרף ומזון, בכל זאת אינו נחשב למפרע מצות תלמוד תורה... וכן למשל אדם חלוש המזג וכן כל אחד לפי ההכרחיות שלפי הרגלו וכן לפי טוהר נפשו של אדם כי אינו דומה בחיוב תלמוד תורה האיש אשר נפשו מרגשת בשכלה הזך ונקשרה בעבותות אהבה, לתלמוד תורה לאיש אשר כוחות נפשו נרפים ועצלים לכן איך היה מחוק הבורא לחוק חיוב תלמוד תורה לכל ישראל ונתן תורת כל אחד בידו ואין לאל יד האנושי ליתן המידה האמיתית לזה. לכן באו חכמים ופירשו לנו גדר מרכזו האמיתי של תלמוד תורה, קריאת שמע בשחרית, קריאת שמע בערבית קיים והגית בה יומם ולילה... ובודאי צריך להתעצם בה האדם בכל יכלתו כי כפלה התורה הרבה פעמים ענין למודה, וצריך האדם להלהיב נפשו לשקוד על דלתותיה כאשר הרבו לדבר בזה הספרים הקדושים".

ואם כן יוצא לנו פלא פלאים מדברי האור שמח והדברים מדברים בעד עצמם.

והנה בעניין זה ראיתי חידוש נפלא ב'תיקוני זוהר' (תיקונא עשרין וחד עשרין דף ס' ע"א):
 "ועוד מצוה לאתעסקא באורייתא יומם ולילה הדא הוא דכתיב (יהושע א') והגית בו
 יומם ולילה. וכי יכיל בר נש לאתעסקא באורייתא בכל יומי ולילי כל יומי, והא
 קודשא בריך הוא לית בא בטרוניא עם בריותיו, אלא כל מאן דקרא קריאת שמע בכל
 יום ערב ובוקר כאלו מקיים בו והגית בו יומם ולילה".
 אכן יש מצוה תמידית לעסוק בתורה אך השאלה המתבקשת "וכי יכיל בר נש
 לאתעסקא באורייתא בכל יומי ולילי, כל יומי"?! מצוה זו לכאורה נראית כמעט בלתי
 אפשרית, על כן התשובה היא, שאין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו.
 לעניות דעתי, דבר זה מתקשר נפלא עם יסוד הרמב"ם ב"שמונה פרקים" (פרק ה'):
 "כי הנפש תילאה והמחשבה תעכר בהתמדת העיון בדברים הקשים, כמו שיתעייף הגוף
 בהתעסקו במלאכות המייגעות, עד שינוח וישקוט, ואז יחזור לשיווי. כן תצטרך הנפש
 גם כן להרגע, ולעסוק במנוחת חושים, כמו ההסתכלות בציורים ובדברים הנאים, עד
 שתסור ממנה הליאות, כמו שיאמרו: "כי חלשי רבנן מגירסא".
 יוצא מדבריו דין חדש, שעסק התורה הוא דבר מעייף ויש רשות לאדם לנוח ולהירגע,
 כמובן במינון הנכון, שהרי ידוע שיכול לצאת מכאן גם קלקול רב. על כן האדם צריך
 להיות אמיתי עם עצמו ולהרגיש, באמת, מתי הוא יכול ללמוד ומתי הוא צריך את
 מנוחת הנפש, שכן ידועים מדרשי חז"ל הרבים על מי שיכול ללמוד ואינו לומד
 שהקב"ה בוכה עליו, וזה עניין שלו עם קונו שהרי הקב"ה רואה אותנו ומכירנו על צד
 האמת, ולוואי ונצליח לעמוד בדבר זה.

לסיכום הדברים

לכאורה מוצגות כאן לפנינו שתי גישות בעניין מצות תלמוד תורה. מגישת הגר"א
 והמשנה ברורה נראה מפורש שיש חיוב ומצוה תמידית כל היום, כל הזמן ועל כל סוגי
 האנשים (כמובן שיש מציאות של צורך לפרנסה שאף לשיטתם הם יודו שאין זה ביטול
 תורה, אלא בכל זמן פנוי שיש צריך לשבת וללמוד).
 לעומתם מוצגות שיטת האור שמח והרב קוק זצ"ל, הסוברים שיש גדר זמן מינימלי
 לקיום מצות תלמוד תורה לכלל העולם. בשיטתם יש הבחנה בולטת בין בעלי בתים
 לבין תלמידי חכמים, כל אדם לפי שכלו וכוחותיו הנפשיים. הגדר המקסימלי הוא
 לאנשים המסוגלים לקיים את הדברים כפשוטם - "והגית בו יומם ולילה".

חשוב להדגיש כי בדברים אלו היה בכוונתי לברר את סוגיית ביטול תורה, ולא למצוא פתח ליצר הרע, ח"ו, להיכנס בו ולהשקיט המצפון על ביטול תורה. ההפך הוא הנכון! אני מאמין שאפשר להתגבר על כח היצר, כמאמר חז"ל - "אם פגע בך מנוול זה משכהו לבית המדרש". ואמנם אנו בחורי הישיבות מחויבים בצורה כפולה ומכופלת לשמור את זמנינו ולהשקיע את כל מרצנו בעסק התורה הקדושה וגם עלינו "ואל יאמר אדם לכשאפנה אשנה שמא לא יפנה".